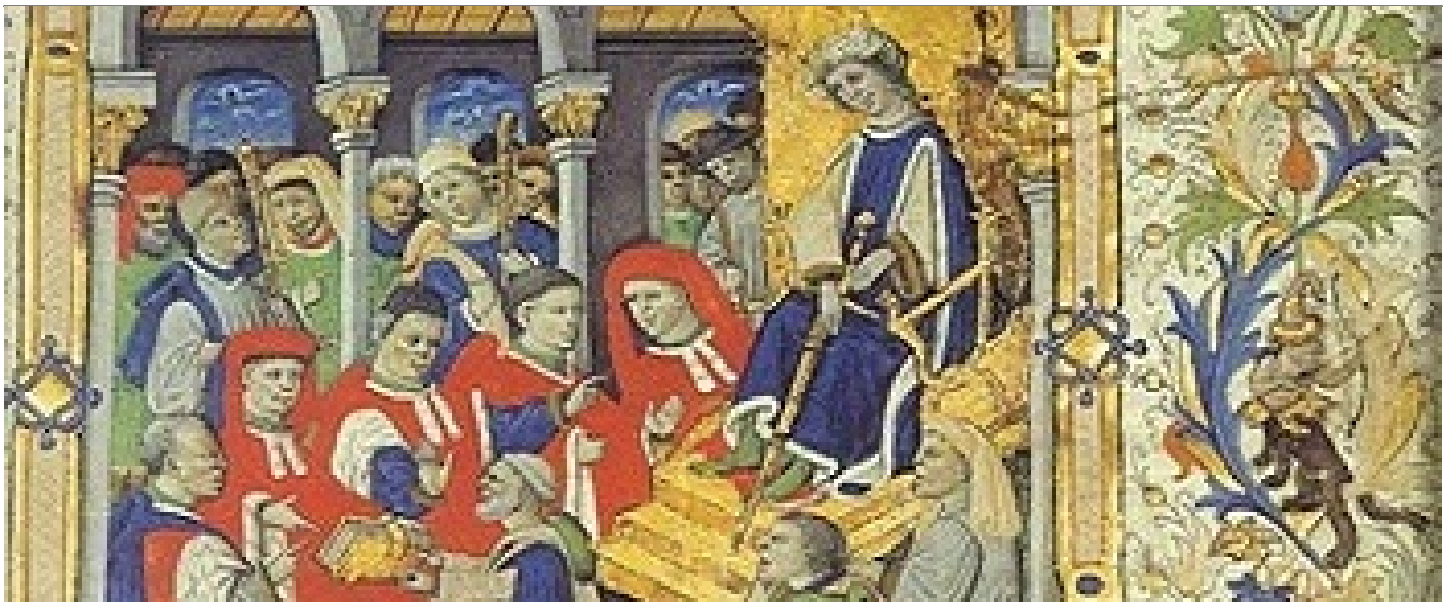

La reina Maria a la Catalunya ginocèntrica del segle XV

Autor: Pep Mayolas
Data de publicació: 05-12-2019

En Pep Mayolas ens amplia la comunicació que va presentar al 19è Simposi d'Arenys de Munt, on proposava una monarquia catalana en la qual la corona es transmetia per via femenina, just a l'inrevés d'allò que sosté la història convencional

Tot i que als investigadors i lectors de l'INH sovint ens ho pugui semblar, la Història Universal no es va reescriure en contra de Catalunya: es va reescriure —i s'escriu, encara— en contra de la dona. De les dones. En el pròleg que va confeccionar per a La sardana i la religió de les bruixes d'En Jordi Bilbeny (Librooks, 2015), la recordada Patrícia Gabancho ens avisa que en el procés «d'endreçar la casa» i codificar el dogma, l'Església catòlica «esborra un món. Un món arcaic, consistent, organitzat, amb alguns elements predominants: un cert matriarcat —o, si voleu, una societat ginocèntrica— basat en la fascinació per la fecunditat; el contacte íntim amb la natura i, per tant, amb els llocs tel·lúrics; els rituals iniciàtics; la saviesa simbòlica que donava als iniciats una capacitat transcendent»[1]. Més endavant diu, encara: «S'elimina el món femení i els seus valors —que havien perdurat en la frustrada cultura dels trobadors!— i se'l reemplaça pel món masculí de poder, guerra i riquesa material»[2].

La destrucció d'aquell món femení té lloc de forma simultània a tota Europa. L'any 1586 «el cèlebre jurista francès Jean Bodin no vacil·lava a confinar les dones als marges de la vida civil, bo i sostenint que "calia mantenir-les lluny de totes les magistratures, els llocs de comandament, els judicis, les assemblees públiques i els consells, perquè s'ocupin només de les seves feines femenines i domèstiques". (...) A tota Europa, en consideració a la debilitat intel·lectual, moral i psíquica inherent a la seva naturalesa, s'excloïa les dones del poder; només els homes eren ciutadans de ple dret, només als homes els era permès de regnar»[3].

Si el jurista Bodin s'afanyava a confinar les dones als marges de la vida civil i li calia argumentar-ho, és que la situació existent al seu temps era justament la contrària: hi havia dones en llocs de preeminència, dones que prenien decisions i que formaven part de tot aquell món del qual es pugnava per excloure-les. Dones que eren ciutadanes de ple dret, i a

les quals ningú discutia el dret de regnar. En la breu comunicació d'avui, intentarem aportar els primers indicis conforme, en una societat ginocèntrica com la catalana, eren les dones les qui transmetien la corona de mares a filles, i no pas de pares a fills, com sempre ens han explicat. I ho exposarem a través de la incerta personalitat de la reina Maria.

Diu la història que quan el rei Joan I de Catalunya desapareix l'any 1396 sense descendència masculina, es produeix l'alçament del seu gendre Mateu, comte de Foix, que reivindica els drets de la seva esposa Joana d'Aragó com a legítima hereva de la Corona catalana. En paraules de l'acreditat jesuïta Juan de Mariana, «pretenia el Comte de Foix que aquella Corona li pertanyia pel dret de la seva dona, com a filla major del Rei difunt. Contra el testament que va fer el seu sogre, es valia del del Rei don Pere, son pare, que cridà a la successió a les filles, del costum tan rebut i guardat tostemps que les fembres heretessin el Regne. El qual [costum] no s'havia ni es podia alterar, majorment en son perjudici. Aquestes raons s'al·legaren per part del Comte de Foix i de la seva esposa, si no concloents, almenys assats aparents»[4]. Es va inventar aquest costum, el comte de Foix? A què s'acollia, per dir allò que deia? Era una falsedat? Quina esperança de reeixir en les seves reclamacions podia albirar, si allò que invocava era mentida? A quin reconeixement, a quina legitimitat podia aspirar, si no era cert el costum «guardat tostemps» que les fembres heretaven els regnes?

Fos com fos, el comte de Foix no va triomfar, perquè la reina Maria va convocar el Parlament, va reunir un exèrcit i va impedir la invasió del Principat[5]. Aquesta reina és Maria de Luna, l'esposa de Martí l'Humà, que pren el comandament de les coses perquè el seu marit és a Sicília. Considerada políticament més apta que el rei Martí, Maria de Luna es mor l'any 1406 a Vila-real, segons la història. El cas és que hi ha una altra reina Maria, o tal vegada sigui la mateixa, que governarà tota sola durant més de 30 anys —4 amb intermitències i 26 de seguits— la Corona catalana.

Diu la versió oficial que Alfons el Magnànim va marxar cap a Nàpols l'any 1432 —on, per cert, també hi regnava una dona, Joana II de Nàpols— i va deixar els regnes catalans a càrrec de la seva esposa Maria de Castella. En la nostra comunicació de l'any passat vam sostenir que el regne de Castella no va existir com a entitat política fins al temps dels Reis Catòlics[6], i que els reis de Castella, per tant, no eren res més que un desdoblament de la monarquia catalana. Així, doncs, Maria de Castella havia de ser una reina catalana.

En la Biblioteca Valentina estampada l'any 1747, ens parlen «[d]el convent de la Santíssima Trinitat de València que acabava de fundar la senyora reina d'Aragó Donya Maria de Castella (altres li diuen Donya Maria de Luna), muller del senyor rei Don Alfons V, que conquerí Nàpols»[7]. En aquesta mateixa obra apareix dues vegades més l'esposa del Magnànim esmentada com a Maria de Luna, a saber: a l'entrada que fa referència al confessor ordinari de Maria de Castella, Bernat Fontova, llegim textualment: «la Señora Reyna, Virreyna, Governadora de Valencia, Doña Maria de Luna, ò de Castilla»[8]. I a l'entrada corresponent al famós Jaume Roig, de qui ens diu que fou metge de la Reyna Doña Maria de Luna, Muger del Rey D. Alonso, el Conquistador de Nápoles»[9]. Així, doncs, si aquesta informació fos veraç, ens podríem plantejar si la reina Maria de Luna, esposa documentada de Martí l'Humà, no es va morir realment el 1406 com pretén la història, sinó que va romandre viva i com a reina propietària del tron català, i per pur interès polític va esdevenir esposa en segones —qui sap si terceres— núpcies d'Alfons, el futur conqueridor de Nàpols. La hipòtesi explicaria de manera prou satisfactòria la marxa d'Alfons davant la nul·la esperança d'engendrar cap descendència, atesa la infertilitat de la reina Maria, probablement per raons d'edat.

Els Dietaris de la Generalitat de Catalunya són una font manipulada, saquejada i reescrita al servei de la versió oficial procastellana. Doncs bé: fins i tot en aquesta font estrafeta per la censura, no s'anomena mai la reina Maria com a «Maria de Castella». «Mai» vol dir mai. Hi és esmentada més de trenta vegades, la veiem convocant, prorrogant, ajornant, presidint i clausurant les Corts catalanes, i sempre consta, senzillament, com «la senyora reyna» o «la reina dona Maria».

En l'apunt corresponent al 19 de febrer de 1421, la primera aparició de Maria als Dietaris segons l'índex onomàstic —un registre que no acaba de ser exhaustiu ni ben precís, car molts dels esments a la «senyora reina» que al text fan referència a Maria no consten en aquest índex, l'única pàgina de tot el recull, això sí, on els editors dels Dietaris l'any 2004 escriuen «Maria de Castella» com a nom d'aquesta sobirana— llegim que «aquest dia partí mossèn Galceran de Sentmanat per anar a Tortosa, a la senyora reyna, ab cert memorial e letra de creença», i on el mot «reyna» se'ns diu que fou escrit «interlineat»[10]. El dilluns 23 de juny del mateix 1421 se'ns diu que «començà la senyora reyna continuar les Corts en lo Capítol de la Seu de Barchinona»[11], i altre cop se'ns crida amb nota al peu per especificar que el mot «reyna» apareix «interlineat». Comencem a entendre que, si el mot «reyna» s'ha d'afegir entre línies, és que al text primigeni hi devia constar simplement «la senyora», sense cap espai en blanc al darrere. Si hi hagués hagut un espai en blanc rere «senyora» —per posar-hi el nom o el títol de la dama que pertoqués, és clar— no hauria calgut afegir «reyna» entre línies. Per tant, hem de considerar que els mots «la senyora», sense cap més indicació, ja designaven per si sols l'única personalitat capaç de convocar, presidir, prorrogar i llicenciar[12] les Corts del país. I se'n deia «la senyora»,

que escrit així i sense res més, convida a inferir que es tracta de la inconfusible senyora propietària de la terra, del país, de tota la Tarraconensis. De la reina, en definitiva.

La història oficial fa morir Maria de Castella a primers de setembre de l'any 1458, quan encara no havien passat tres mesos de la defunció d'Alfons el Magnànim a Nàpols. De forma ben curiosa, el Dietari de la Generalitat identifica la sobirana com a «Maria d'Aragó». I no es tracta pas del lapsus d'un copista, ja que la trobem esmentada així en dues entrades diferents. La primera, el «Dijous, a VII. Aquest die, a VIII hores, ans de mijanit, passà d'esta vida la reyna dona Maria d'Aragó, consort relicte del il·lustre rey Alfonso d'Aragó, la qual morí en la ciutat de València lo die e any dessusdits»[13]. Tres apunts enllà, en l'entrada corresponent al dilluns 25 de setembre de 1458, se'ns advera que «aquest jorn se féu gran solemnitat e cors present en la Seu de Barchinona, ab capell ardent e molta luminària, per la mort de la reyna dona Maria d'Aragó, consort relicta del rey Alfonso Quart, la qual senyora era morta a València a VII dies del present mes. Posaren-li sobre lo cors present un drap d'or blanch sens algun àbit, corona, septre ne altre cosa alguna»[14].

En suma: els corruptes i manipulats Dietaris esmenten un munt de cops la reina Maria, però sempre n'obvien el cognom o la nissaga, i el dia que el treuen a col·lació, resulta que l'anomenen «Maria d'Aragó». Així, doncs, en què quedem? Maria de Castella, Maria de Luna o Maria d'Aragó? La nostra opinió és que aquesta nomenclatura variable només seria un reflex de l'activitat censora en tres estadis evolutius diferenciats. Procurarem explicar-ho en detall en el proper llibre que tenim en ment.

No és només el nom, però, allò que trontolla en la biografia de la reina Maria. També hi ha dubtes seriosos sobre la data de la seva defunció. Perquè el cronista Alfonso de Palencia, al capítol quart del primer volum de la seva Gesta Hispaniensia, escriu el següent: «Ni siquiera tuvo a menos el gran Alfonso de Aragón atender en lo posible a las reivindicaciones de su hermano [Juan de Navarra], a quien a la muerte de su esclarecida esposa María [de Castilla] en el último año del rey Juan II dio la lugartenencia de Aragón, Valencia y Principado de Barcelona»[15]. Tot i l'escassesa de comes, s'entén que Alfons d'Aragó, arran de la mort de la seva esposa Maria en l'últim any del rei Joan II de Castella —que és el 1454—, va fer lloctinent d'Aragó, València i un incert Principat de Barcelona a son germà Joan, rei de Navarra. Malfiats de mena, ens ha vagat de consultar el Dietari de la Generalitat i fer un cop d'ull a l'estiu de l'any 1454, a veure què s'hi diu.

El dilluns 22 de juliol de 1454, llegim que «passà d'esta vida lo il·lustre don Johan, rey de Castella, en la vila de Valladolit, del dit regne»[16]. La següent entrada, a continuació, correspon al 30 de juliol, i es diu que «aquest dia la senyora reyna, qui és en Castella, ab sa letra avisà los deputats de la mort del dit rey de Castella»[17]. Veiem la jugada? Si Maria és qui dóna notícia de la defunció de l'hipotètic rei de Castella, en cap cas pot ser ella, la monarca difunta. El Dietari necessita imperiosament fer-nos creure que Maria continuava viva. Però ja hem vist que hi ha una font que diu que no, que Maria s'havia mort al 1454 i que Alfons, des de Nàpols, designà un nou lloctinent.

Dos dies després que els diputats rebessin la presumpta carta de la reina Maria, aleshores, el Dietari enceta el mes d'agost amb l'entrada a Catalunya del nou lloctinent, que tot i ser el rei de Navarra, ha deixat tots els afers d'aquest reialme per desplaçar-se a Catalunya, com si calgués gairebé d'urgència. Una urgència que només es podria explicar per la desaparició definitiva de la sobirana vigent, la reina Maria. L'apunt és altament revelador: «Dijous, lo primer. Aquest die lo il·lustre don Johan, rey de Navare, ans de hora de dinar, entrà en Leyda. E aquest mateix jorn, aprés dinar, li fonch presentada una provisió del senyor rey ab la qual, primerament e ans de totes coses, revocava la loctinència general de tots sos regnes e terres daçà mar per ell fins açí feta, axí a la senyora reyna, muller sua, com a altres qualsevol. E, de nou, constituïa e creava son loctinent en tots los dits seus regnes e terres daçà mar lo dit rey de Navarra, lo qual jurà tenir e servar las leys de la terra, etcètera, sens emperò requesta de algú. E aquest die convocà Corts als cathalans, jassia tot açò fos contra constitucions de Cathalunya, com en aquest Principat no puscha haver loctinent de rey, ne algú no pot convocar Corts, sinó la sola persona del rey»[18].

O sigui, si ho hem entès bé, el rei Joan de Navarra ve expressament i corrents a Catalunya, i només d'arribar a Lleida, se li presenta una reial provisió del seu germà Alfons, per la qual aquest monarca revoca la lloctinència general de tots els seus regnes peninsulars a tots els qui l'han exercida, entre ells la reina Maria i el mateix Joan de Navarra, i a continuació la constitueix i crea «de nou» només per al seu germà Joan. I és així com la història justifica que la reina Maria no torni a aparèixer mai més al Dietari —excepte per morir falsament el 1458—, ni consti enlloc com a reina o lloctinent del principat en els quatre anys que, sobre el paper, li quedaven de vida. Molt coherent, la censura. De fet, si prenem aquesta informació i la confrontem amb la del Llibre de les Solemnitats de Barcelona per aquestes dates, ens adonarem que es dediquen 8 pàgines a les solemnitats fetes a la capital catalana per l'ànima del rei de Castella, el pretès germà de Maria de Castella, en arribar la notícia de la mort del sobirà a final de juliol de 1454[19]. Vuit pàgines.

De forma ben simptomàtica, en canvi, a l'any 1458 no hi ha cap solemnitat: ni per la mort d'Alfons el Magnànim a

Nàpols, ni per la mort del papa valencià Calixt III a Roma ni, encara menys, per la mort de la reina Maria a València. És tan increïble com imperdonable. És un pur contrasentit. Resulta absolutament inversemblant que per la desaparició a Valladolid d'un rei aliè es facin tantes cerimònies de condolença, i que la defunció dels reis propis, Alfons i Maria, no generi ni un vague esment, almenys, a la «gran solemnitat e cors present en la Seu de Barchinona, ab capell ardent e molta luminària, per la mort de la reyna dona Maria d'Aragó» que sí que es fa constar amb aquestes paraules, ni que sigui per enganyar-nos amb la data, al Dietari de la Generalitat. Tot aquest immens despropòsit representa la confessió gairebé certificada de la censura conforme Maria és morta des del 1454. I és obvi que les vuit pàgines de solemnitats dedicades a l'inexistent «rei de Castella» que es mor a Valladolid havien de correspondre, abans de la manipulació, als honors funeraris dels barcelonins per la reina Maria finada a València.

Tornem, però, a l'apunt de l'1 d'agost de 1454 del Dietari de la Generalitat, perquè el millor de tot es consigna al final, i és que aquell mateix dia, ben just arribat a Lleida, el nou lloctinent Joan de Navarra va voler convocar Corts catalanes, tot i que això —segons el mateix Dietari— «fos contra constitucions de Cathalunya, com en aquest Principat no puscha haver loctinent de rey, ne algú no pot convocar Corts, sinó la sola persona del rey». Carai amb les constitucions. Si això fos veritat, però, algú ens hauria d'explicar com és que en vida de Maria, «la senyora reyna» convocava i aturava, prorrogava i reprenia Corts, i això no anava en contra de cap constitució catalana. I a més a més, posats a creure'ns la història oficial, tot això ho feia en qualitat de lloctinent del rei Alfons. Però si hem quedat que la llei deia que aquest principat no podia tenir lloctinent de rei, i només al rei pertanyia la facultat de convocar les Corts... és que Maria actuava com a veritable sobirana del territori, res de lloctinència, i la sola persona de la reina era l'única facultada per ordenar la reunió del Parlament. I això ens deixa un escenari on la reina ocupa la màxima jerarquia de la Corona i l'absoluta centralitat política en una societat catalana ginocèntrica.

Dues errades involuntàries que hem detectat en dues obres diferents delaten, o ens permeten de visualitzar, la persistència d'una reina Maria a tota la Tarraconensis enllà de la mort de Martí l'Humà. La primera la trobem al Nobiliario Valenciano de l'Onofre Esquerdo, quan ens parla d'un dels prínceps de Villena, de qui ens diu que «dejó el estado de Carrión a su hija Doña María Leonor Manuel, que lo vendió a la Reina Doña María de Alencastre, mujer del Rey Don Enrique III (...)»[20]. És de domini públic que l'única esposa que la història atorga a Enric III de Castella era Caterina de Lancaster. Doncs bé, aquí tenim la reina de Castella entre 1390 i 1418 esmentada amb el nom de «Maria». De tots els noms de reines possibles, no s'equivoca i l'anomena Constanza, ni Leonor, ni Juana, ni Isabel... sinó «Maria».

Tan empobrit i alterat a consciència com el Dietari de la Generalitat i transformat, per tant, en un instrument de la censura, el Dietari de l'Antic Consell Barceloní o Manual de Novells Ardits afirma que el diumenge 11 de febrer de 1414 es coronà a Saragossa «el Senyor Rey en Fferrando» i tres dies més tard, el dimecres 14, «se corona en la Ciutat de Saragoça la Senyora Reyna Donya Maria muller del Senyor Rey en Fferrando»[21]. Les dades històriques conflueixen a assenyalar que l'esposa de Ferran I d'Aragó no es deia pas Maria, sinó que fou, sens ombra de dubte, Leonor de Alburquerque, «la rica hembra» castellana. De bell nou, l'error no es tradueix en una reina Sibil·la, ni Violant, ni Blanca, ni Margarida, per dir quatre noms de consorts de reis catalans —sempre segons la història oficial— entre finals del XIV i principis del XV. No: la confusió insisteix a dir-se «Maria». Que en un registre oficial com el Dietari del Consell barceloní consti com a muller de Ferran I una reina Maria, i que el lapsus de l'Onofre Esquerdo ens condueixi també a una reina Maria manant a Castella, representen dos potentíssims símptomes indiciaris d'una sobirana anomenada Maria que romandria en el tron de l'esborrat regne de Tarragona, abraçant bona part de l'antiga província romana d'aquest nom. Probablement casada dues o tres vegades, una reina Maria catalana perduraria des de finals del segle XIV fins ben bé la meitat del XV —si es morís al 1454, com sembla— i la podríem identificar cabalment sota les disfresses de Maria de Sicília (primera esposa de Martí el Jove), Maria de Luna (primera muller de Martí l'Humà) i Maria de Castella (l'abandonada consort d'Alfons el Magnànim).

Tot això ens porta a pensar que la famosa llei sàlica que impedia les infantes reials catalanes d'arribar al tron és un invent tardà del món masculí. Enllà del Concili de Trento (1562-63) s'hauria redreçat tota la documentació anterior al segle XVI, per fer-nos creure que les corones només es podien heretar de pares a fills, com exigia el gran teòric francès de la raó d'Estat. En les societats ginocèntriques com la catalana —«matrilineals», en afortunada expressió de l'amiga Lluïsa Surroca—, la corona es transmetia per via femenina, i això voldria dir que les reines naixien, i els reis, com els papes i els emperadors, es feien per elecció, o bé per matrimoni amb una princesa hereva o una reina.

Si ens fixem en la monarquia hispànica al segle XV, veiem que després del llarguíssim mandat català de la reina Maria, la guerra civil pel tron de Castella es disputarà entre dues dones: Isabel la Catòlica i Juana la Beltraneja. Com que Castella encara no existia com a entitat política,[22] entenem que som davant de la guerra civil catalana entre els partidaris d'una Isabel i d'una Joana catalanes traslladada documentalment a Castella. La història ens presenta aleshores una Reina Catòlica victoriosa i poderosa, assenyalada sempre com a «reina propietària», per damunt del seu «rey consorte», i succeïda per una altra reina, Joana La Boja, la qual ha de ser tancada pel seu pare si aquest vol

exercir el poder només en qualitat de regent. Catalunya, o l'antiga Tarraconensis, doncs, fa tot l'efecte d'haver estat una societat matrilineal comandada per sobiranes dones, o dones sobiranes, que es van transmetre la corona de mares a filles, d'àvies a nétes o de germana a germana, fins al temps de l'emperador Carles I.

Pep Mayolas

Notes bibliogràfiques:

[1] PATRÍCIA GABANCHO, "Som allò que érem", pròleg a JORDI BILBENY, La sardana i la religió de les bruixes, Librooks Barcelona, SLL, Barcelona, 2015, p. XIV.

[2] Ídem.

[3] BENEDETTA CRAVERI, Amantes y reinas. El poder de las mujeres, Ediciones Siruela, SA, Madrid, 2006, p. 13-14.

[4] JUAN DE MARIANA, Historia General de España, Juan de La Cuesta, Madrid, 1616, tom 2, p. 177.

[5] Ídem.

[6] PEP MAYOLAS, "La manca de substantivitat política de la Castella del segle XV", Institut Nova Història, 20 de novembre de 2018, https://www.inh.cat/articles/La-manca-de-substantivitat-politica-de-la-Castella-del-segle-XV

[7] JOSÉ RODRÍGUEZ (O.SS.T.) i IGNACIO SAVALLS (O.SS.T.), Biblioteca Valentina, Joseph Thomàs Lucas, Impressor del Ilmo. Sr. Ob. Inq. Gen., València, 1747, p. 42.

[8] Ídem, p. 83.

[9] Ídem, p. 196.

[10] Dietaris de la Generalitat de Catalunya, Volum I, anys 1411-1539, 2a. Edició, 2004, p. 33.

[11] Ídem.

[12] Ídem, p. 72.

[13] Ídem, p. 146.

[14] Ídem, p. 147.

[15] ALFONSO DE PALENCIA, Gesta Hispaniensia ex Annalibvs Svorvm Diervm Collecta, Edición, estudio y notas de Brian Tate y Jeremy Lawrance, Real Academia de la Historia, Madrid, 1998, vol. I, p. 142.

[16] Dietaris de la Generalitat de Catalunya, volum I, ob. cit., p. 124.

[17] Ídem.

[18] Ídem.

[19] Llibre de les Solemnitats de Barcelona, Edició completa del manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat a càrrec d'A. Duran i Sanpere i Josep Sanabre, Pvre., Institució Patxot, Barcelona, 1930, volum I (1424-1546), p. 199-207.

[20] ONOFRE ESQUERDO, Nobiliario valenciano, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, Conselleria de Cultura i Educació, Generalitat Valenciana, València, 2002, tom II, p. 18.

[21] Dietari de l'Antich Consell Barceloní o Manual de Novells Ardits, Imprenta Henrich y Compañía, en comandita, Barcelona, 1892, volum I, p. 187.

[22] PEP MAYOLAS, Erasme i l'Imperi català de Carles I, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2019, p. 43-80.